

Kovács Éva

Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban

2010-ben az Országgyűlés a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánította a trianoni békeszerződés aláírásának napját. Azóta számos, amúgy eltérő szakmai és politikai nézeteket valló társadalomtudós – hogy csak a legismertebbeket említsem: Csepeli György, Gyáni Gábor, György Péter, Heller Ágnes, Ormos Mária, Romsics Ignác és Ungváry Krisztián – nevezte egyöntetűen máig ható társadalmi traumának a békeszerződést.¹

„TOTÁLIS TRAUMACSOMAG”

Két évvel később, 2012 nyarán szenvedélyes vita bontakozott ki a zsidóságnak a 20. századi magyar történelemben – különösen az 1918–19-es forradalmak és az 1945 utáni újrakezdés idején – játszott szerepéről, amely Gerő–Romsics-vitaként (egyések szerint a magyar *Historikerstreit*ként) vonult be a köztudatba,² s amely a Trianon-jelenséget is új megvilágításba helyezte. Mind a Nemzeti Összetartozás Napjával kapcsolatos emlékezetpolitikai összefüggésekről, mind a Gerő–Romsics-vitáról írtam már;³ most azt próbálom bemutatni, miképp „eszkalálódott” egy tudományos szempontból alig átgondolt trauma-koncepció az elmúlt évtizedben a köztörténelemtől és az emlékezetpolitikáról folyó magyarországi diskurzusban.

A Gerő–Romsics-vita egyik résztvevője, Bojtár Endre arra hívta fel neheztelően a figyelmet, hogy Romsics Ignác a *Magyar sorsfordulók 1920–1989* című könyvében⁴ Trianont igen, ám a két világháború közötti antiszemita törvényeket, a holokausztot, de még az 1945-ös felszabadulást sem említette az 1920–1989 közötti magyar történelem tíz sorsfordulója között.⁵ Romsics válaszában azzal érvelt, hogy a kötet nem törekedett a teljességre, korábbi tanulmányainak gyűjteménye, „önálló témaként” pedig, mint írta „korábban soha, semmilyen összefüggésében nem foglalkoztam a holokauszttal és az antiszemitizmussal sem”.⁶

¹ Az ÉS-ben folytatott vitát Laczó Ferenc foglalta össze (Laczó 2011). A tágabb összefüggéseket lásd Zahorán 2013.

² A vita kronológiáját lásd Rácz 2012. A vita elemző összefoglalóját pedig Rigó 2013.

³ Kovács 2010, 2013.

⁴ Romsics 2012a.

⁵ Bojtár 2012, Ungváry 2012.

⁶ Romsics 2012b.

A kötet szerkezete, a sorsfordulók kiválasztása azonban még egykori tanítványát, Ungváry Krisztiánt is meglepte: „Romsics sokkal nagyobb és ismertebb történész annál, mintsem elhithető volna neki, hogy a sorsfordulók tárgyalása nála véletlenszerű, csupán pillanatnyi érdeklődése által determinált.”⁷

Mindez tehát a szerző eredeti szándékától függetlenül is jól tükrözi a rendszerváltás utáni évtizedek emlékezet- és történelempolitikájának ellentmondásosságát és a történész szakma aktív részvételét ezen ellentmondás fenntartásában illetve újratereztetésében. Gyáni Gábor a vitához közvetlenül nem kapcsolódó írásában ezt, a Gerő–Romsics-vitában addig csak burkoltan megfogalmazott dilemmát emeli ki: „Trianon *versus* holokauszt”.⁸ E cikkben Gyáni Trianont és a holokausztot egymásra sokban hasonlító, egymást emiatt kizáró, illetve egymással versengő emlékezetként ábrázolja. Úgy véli, hogy azért is takarhatja el oly könnyen a Trianon-kultuszban feloldódó kollektív emlékezet a holokausztot, mert előbbinek – a kultusz természetéből fakadóan – nem kell reagálnia az időbeli változásokra, a Trianon által jelképezett eseménysor következményeire, Trianon és a holokauszt összefüggéseire. Gyáni ezt a helyzetet, rezignáltan ugyan, de tudomásul veszi és nem sok esélyt lát a változásra. A „*Historikerstreithoz*”, s abban Romsics idézett kijelentéséhez (tudniillik, hogy a 20. századi magyar történelem szakértőjeként a holokauszttal nem foglalkozott) felemás módon közelít: Romsics történetírói attitűdjét a Trianon-mítoszt re- és dekonstruáló magyar köztörténelem főáramába helyezi, ám közben azzal, hogy nem a történetírás, hanem a mai társadalmi emlékezet felől értelmezi a konkrét vitát, ki is tér a nyílt ütközés elől: az olvasó számára nem világos, hogy legitim-e jelenkor-történészként a holokausztot *nem* tanulmányozni. Gyáni írására két reflexió is érkezett. Az első György Péter tollából *Trianon és holokauszt – a múlt jövője* címmel. A cikkben György emlékezetpolitikai fordulatot sürget:

„A Trianon-sértettség feloldása automatikusan historizálja a Horthy-korszakot, s nyilvánvalóvá teszi, hogy annak normál állapotként való leírása, genealógiája: igen veszélyes tévedés. A modern, etnikai nemzetfogalmon túli magyar nemzettudat illúzió marad mindaddig, amíg hol a nagy sérelem mítoszának hódolunk, hol a zsidók idegenségéről, különbözőségéről folyik a vita. Két egymást éltető hazugságtól kell és lehet egyszerre megszabadulnunk.”⁹

Ez a szöveg, noha az illúziók ellen száll síkra, az emlékezet traumatikus voltát elfogadja. A másik vitacikket Romsics jegyzi, s miként György, a „vagy” helyett ő is az „és”-t használja, Romsics azonban magára a traumára fókuszál (*Trianon és a holokauszt – huszadik századi traumáink*), korábbi megszólalásához képest meglepően új megközelítésben: „a XX. századi magyar történelem két sorsdöntő eseménye, az 1920-as trianoni békeszerződés és az 1944-es holokauszt a nemzeti

⁷ Ungváry 2012: 1147.

⁸ Gyáni 2012. (Kiemelés tőlem – K. É.)

⁹ György 2012.

liberális magyar állam- és nemzetépítés tragikus kudarcának két egymással szorosan összefonódó komponense”.¹⁰

2013-ban *Mindennapi traumánkat add meg nekünk ma!* címmel a Fiala Írók Szövetsége (FISZ) kétnapos, úgynevezett traumatalálkozót szervezett magyar, román, cseh, szerb, horvát és szlovák költők, irodalmárok, történészek, traumatológusok és pszichológusok részvételével. 2014-ben *Tiéd a trauma, a hatalom és a dicsőség!* címmel már a második konferenciát tartották – s noha a blaszfém címek iróniát sejtettek, az előadások a kelet-közép-európai emlékezet traumatikus mivoltát meglehetősen komolyan vették. A 2010-et követő években több tucatnyi történeti, szociológiai és szépirodalmi írás, tanulmánykötet, konferencia és esemény címében jelenik meg a trauma kifejezés a 20. századi magyar történelem társadalmi emlékezetére utalva.¹¹

Amikor Závada Pált új könyve, a *Természetes fény* megjelenésekor a *Magyar Narancs* arról faggatta, hogy „a háború eseményei a regényben mint a trianoni traumára adott rossz válaszok jelennek meg, amelyek még több elbeszélhetetlen traumához vezetnek – most mit kezdünk ezekkel a traumákkal”, a szerző így válaszol:

„[E]bben egyre rosszabb köröket fut ez a nemzetinek mondott kollektív emlékezet, illetve annak államilag kinevezett formája. Hiszen ha már egyszer az a csapás ért minket, hogy hazánk a legszörnyűbb háborút így szenvedte el, illetve így hajtotta végre tetteleg, ilyen fölfoghatatlan bűnökkel egyetemben – akkor ennek egyetlen hozadéka az lehetne, hogy tanuljunk, okuljunk belőle. Ez olyan *totális traumacsomag*, amelynek földolgozására a történetek föltárása, a felelőségek bevallása, egyfajta nemzeti megrendülés és bűnbánat lehetne alkalmas.”¹²

Ahogy a kilencvenes években az identitás fogalmában, mintha így lubickolnánk most a „traumázásban”: parttalanul és önfeledten. Egy komplex és igen sokat vitatott pszichológiai szakkifejezés kerül be ezáltal észrevétlenül a közbeszédbe, s kel önálló életre később, amiből csak egy rövid ízelítőt adott a fenti néhány eset.¹³ A következőkben először azt próbálom bemutatni, hogyan vált mára a trauma – a nyugati tendenciákat követve – a magyarországi történetírás egyik meghatározó fogalmává, majd a Trianon és a holokauszt közötti emlékezetpolitikai összefüggést vizsgálom meg közelebbről. Itt kell leszögezmem, hogy ebben az írásban nem foglalkozom a kortárs „kisebbségi” – értsd erdélyi, felvi-

¹⁰ Romsics 2012c.

¹¹ Külön figyelmet érdemelnek a *Debreceni Disputa* 2009/5-ös számának traumával foglalkozó tanulmányai, valamint S. Varga–Szárász–Takács 2013.

¹² Markó 2014. (Kiemelés tőlem – K. É.)

¹³ Természetesen ellenpéldák is akadnak. A szépirodalmi feldolgozások közül kimagaslik Tompa Andrea *Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben* című nagyregénye, ez azonban nem a trianoni Magyarországon játszódik (Tompa 2013). Ám ezt a könyvet is lehet a trauma-paradigma keretei között értelmezni (vö. Vincze 2014).

déki, kárpátaljai és vajdasági – magyar tudás-, emlékezet- (és trauma)termelés jellegzetességeivel, sem az ezekből a régiókból származó Trianon-értelmezésekkel.¹⁴

A TRAUMA-FOGALOM ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS

A lélektani kategóriák alkalmazása komoly hagyománnyal rendelkezik a 20. századi magyar történeti, társadalomtörténeti irodalomban. Bibó István „német hisztériáról”, „eltorzult magyar alkatról”, Leopold Lajos „színlelt kapitalizmusról”, Németh László „híg-” és „mélymagyarokról” értekezett, hogy csak a legismertebb példánknál maradjunk.¹⁵ Mindazonáltal a II. világháború után a magyar történészek többsége az „objektív” leírás és a racionális magyarázat mellett tette le a garast. (Még az emóciók *története* sem vált fontos kérdésévé a történetírásnak.) Az érzelmes, pszichologizáló vagy éppen pátoszos *hangvétel* a rendszerváltás környékén tért valamelyest vissza a Trianonnal nosztalgikus viszonyt ápoló történetírás berkeibe és onnan szivárgott át a köztörténelembe, ám ez az irányzat is csak egyszer-egyszer és akkor is inkább csak érintőlegesen találkozott az akadémiai diszkussziókkal.¹⁶

Nemcsak a hangvétel maradt szikár, hanem a kutatás is került az érzelmeket tükröző történelmi forrásokat. Jóllehet a nyolcvanas évektől élénk nemzetközi vita bontakozott ki a holokauszt történetírásában arról, hogy olyan „szubjektívnek” és „irracionalisnak” tartott *források*, mint a szemtanúk vallomásai, a naplók és a visszaemlékezések miképp válhatnak tudományos elemzés tárgyává, s egyáltalán, mik a holokauszt reprezentációjának a határai,¹⁷ ezek a fejlemények nem hagytak nyomot a hazai kutatásokon.

Ennek következtében nem csak a történetírás őrizte meg konzervatív, a módszertani és elméleti kihívásokat elkerülő zsánerét, de a források köre is csak lassan bővült, mert a személyes tanúságtételek, a vizuális vagy éppen tárgyi források a racionalitás és objektivitás hagyományos mércéjének nem feleltek meg. A fősororbéli történészek alig használták és akkor sem módszeresen az *oral history*-t vagy más szubjektív forrásokat a 20. század megismerésében.¹⁸ Így aztán, jó húsz évvel a trauma fogalmáról lefolytatott nyugati történelmi, történelemfilozófiai

¹⁴ Ennek évtizedek óta jelentős irodalma és szakmai műhelyei vannak – hogy csak a hazaiakat említsem: az egykori Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének kiadványaitól a *Regio* és a *Limes* folyóiraton át egészen az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének kutatásaiig – és nagyon érdekes volna összevetni, milyen kölcsön- és ellenhatások érvényesülnek az anyaországi és a kisebbségi magyar történelmi és eszmetörténeti kutatásban.

¹⁵ A magyar eszmetörténet e vonulatát alaposan feldolgozta Balog Iván, Dénes Iván Zoltán és Trencsényi Balázs. Vö. Balog 2004; Dénes 2014; Trencsényi 2011.

¹⁶ Lásd a *Limes* 2010/4. és 2011/1. számait a Szlovák Tudományos Akadémia és a Magyar-Szlovák Történetész Bizottság 2010-es érsekújvári konferenciájának szlovák és magyar anyagaival. A szlovák nyelvű megjelenést lásd Michela-Vörös et al. 2013.

¹⁷ Itt egy kisebb könyvtárnyi irodalomra lehetne hivatkozni. Lásd például: Friedlander 1992; LaCapra 2001; Roth 2011.

¹⁸ Más a helyzet a társadalomtörténészeknél. Lásd például: Gyáni 2007; Kövér 2014.

viták után meglepetésként hat az a „traumatikus fordulat” (vagy traumatikus visszatérés?), amely a szemünk előtt zajlik Magyarországon.

Trauma és történelem összekapcsolására természetesen már korábban is voltak hazai kísérletek – ezekből azonban hiányzott a pátosz és mindvégig jellemezte őket egyfajta módszertani megalapozottság. Úttörő szerepet azok a pszichiáterek, pszichológusok és szociálpszichológusok játszottak, akik a 20. századi történelmi tapasztalatokat a trauma, az emlékezet és az identitás fogalmával próbálták értelmezni, Virág Teréztől Erős Ferencen és László Jánoson át egészen Csepeli Györgyig és Pataki Ferencig. Témánkhoz legközelebb Judith Herman, illetve Erős Ferenc tanulmánykötete áll, előbbi azért, mert magyarra fordításával olyan analitikus szempontrendszer jelenhetett meg a hazai szociálpszichológiai diskurzusban, amely a családon belüli bántalmazástól a politikai erőszakig öleli fel a traumák történelmi vizsgálatát, mégpedig a feminista pszichiáter pozíciójából szemlélve a felejtés és az emlékezés dialektikáját. Utóbbi pedig azért, mert a traumák egyéni és társadalmi megélését, az áldozat problematikus helyzetét és az elmondhatatlanság paradoxonát helyezi történelmi és eszmetörténelmi keretbe.¹⁹ A *mainstream* történetírás azonban nem követte ezt az irányt.

1999-ben jelent meg K. Horváth Zsolt fordításában és kísérő tanulmányával Pierre Norák gigantikus vállalkozása, a *Les lieux de mémoire* (1984–1992) előszava magyarul.²⁰ Ebben ugyan nincsen szó traumáról, épp ellenkezőleg, nagyon határozottan pszichológia-ellenes. Nora egyszerre „siratja” az emlékezet személyességét és küzd ádázul a mai pszichologikus, egyéni és szubjektív emlékezet ellen.²¹ A szöveg jelentős hatást gyakorolt a magyar szociológiai, társadalomtörténelmi és kulturális antropológiai kutatásokra, annak ellenére, hogy nagyon úgy tűnik, a fogalom gazdag jelentéstartományát csak kevesen tudták konkrét emlékezeti formák elemzésére alkalmazni: valójában társadalmi emlékezet-, rítus- és kultusz-elemzések jöttek létre „emlékezethely” címszó alatt. A történelmi kutatások szemléletét sem változtatta meg, holott a kifejezést egy időre több történész is felkapta és használta.²²

¹⁹ Erős 2007; Hermann 2011.

²⁰ Nora 1999; K. Horváth 1999.

²¹ „A lieu de mémoire-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik (...) Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tüzeiben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye. (...) Persze lehetetlen elkerülnünk e szó használatát. Fogadjuk el, ám egyértelművé téve a valódi emlékezet (mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba) és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet (ami majdhogynem az ellenkezője: önkéntes és szándékos, kötelességként él, s már nem ösztönös, inkább pszichologikus, egyéni és szubjektív, nem pedig társadalmi, közös és átfogó) közötti különbséget. Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy végeredményben egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ üdvözülése.” Nora 1999.

²² Romsics Ignác például a 2002-es, a *Mindentudás Egyetemén* tartott előadásában is kitért rá. Vö. Romsics Ignác: A történetíró dilemmája: megismerjük vagy csináljuk-e a történelmet? I. szemeszter, 2002.10.07.

Ezzel párhuzamosan, a pécsi Modern Irodalomtörténeti Tanszéken Thomka Beáta körül olyan narratológiai műhely jött létre, amely a *Narratívák* című könyvsorozatában sorra fordította le a metahistória, a történeti reprezentációs viták és a kurrens emlékezetelméleti alapirodalom egy részét az Assmann házaspár munkájától kezdve Ricœur, Rüsen, White, Carr, Ankersmit és mások műveig. Ezek is inkább a filozófia, a társadalomtörténet és a szociológia köreibben váltottak ki nagyobb érdeklődést – a történészek nagyo+bbik részének figyelmét elkerülték.

Két korai, a (poszt)modern történetírás és a kortárs emlékezetudomány összekapcsolására irányuló kísérletről kell még szólni, mégpedig a magyar holokauszt-kutatásban. 1994-ben, a nagy nemzetközi reprezentációs viták idején jelent meg a fiatal történész doktorandusz, Braun Róbert írása *The Holocaust and Problems of Historical Representation* címmel a *History and Theory*-ban,²³ amire külföldön azóta is – szinte az egyetlen magyar műként e tárgyban – rendre hivatkoznak. Egy évvel később Braun magyar nyelvű doktori értekezése is napvilágot látott²⁴ – a kötetet azonban a hazai történész szakma elzárkózással fogadta.²⁵ 2000-ben Komoróczy Géza publikált esszékötetet *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe* címmel, amely aktuális történelempolitikai kérdéseket is feszegetett, mégsem hozott tapintható változást a történész-diskurzusokban.²⁶

Elsőként a már említett Gyáni Gábor vívta ki a történész szakma érdeklődését azzal, hogy mind könyvekben, mind esszékben és publicisztikákban rendszeresen értelmezte a narrativitás, a metatörténelem, az emlékezet és a trauma elméleti kérdéseit.²⁷ Az is valószínűleg neki köszönhető, hogy az emlékezetkutatás nem csak a szociológia és az irodalomtudomány, de a történettudomány világában is ismertebbé, s lassacskán elismertté vált.²⁸ Függetlenül attól, hogy miért egy társadalomtörténészre – és nem egy szociálpszichológusra, filozófusra vagy

²³ Braun 1994.

²⁴ Braun 1995.

²⁵ A kandidátusi disszertációról Karsai László lesújtóan negatív, Vajda Mihály és Sipos Péter pozitív véleményt fogalmazott meg, majd a vitán Varga László, a vizsgabizottság elnöke fölállt és azt mondta, hogy olyan ember, aki megkérdőjelezi a történettudomány objektivitására törekvését és a levéltárak jelentőségét, az nem lehet történész kandidátus és nulla pont jár neki. A helyzetet Litván György mentette meg azzal, hogy Vajda opponensi véleményére hivatkozva javasolta, a disszertáció kerüljön át az MTA Filozófiai Albizottságához. Az új, immár sikeres védésre csak négy évvel később, 2002-ben kerülhetett sor. (Braun Róbert szíves közlése.)

²⁶ Komoróczy 2000. A holokauszt magyarországi historiográfiájáról nyolc év múlva élénk vita bontakozott ki a *Kommentár* folyóirat hasábjain. Lásd Gyáni 2008; Karsai 2008.

²⁷ Gyáni Gábor első esszéje a témában 2006-ban jelent meg az *Élet és Irodalomban*. Itt Trianonról eképp ír: „A Trianon-szindróma a Horthy-kori irredenta kultuszban mutatja a poszttraumatikus fázisra jellemző tüneteket. Nem egészen helyes tehát Zeidler Miklósnak, az irredenta kultusz kítűnő történészének az a megállapítása, miszerint e kultusz az »illúziókra épülő önterápiának, befelé koncentráló dacreakciónak« tekinthető, mivel »szerepet kapott a trianoni trauma társadalmi méretű terápiájában«. Nem, hiszen teljesen hiányzott mögüle az érdemi gyász-munka, ezért nem is tekinthető tehát valóságos terápiának. Az irredentizmus örvén, úgy tűnik, a XIX. század végi millennium historizáló nemzeti önképének a kultikus tradíciója tér vissza, hogy gyógyítsa a Trianonnal ejtett mély sebet.” (Gyáni 2006). A hivatkozott mű: Zeidler 2002.

²⁸ Erről pontos összefoglalást ad Virágh 2011.

kultúrakutatóra – esett a közvetítő szerepe a történelem és az érzelmek között, a Trianon versus holokauszt képlet mára megkerülhetetlenné vált a magyar emlékezetkultúra és történelempolitika vizsgálatakor.

A közvetítés mindazonáltal felemásra sikeredett – és ez nem Gyáni hibája. A trauma *terminus technicus* ugyan majdnem olyan gyorsan söpört végig a magyar köztörténelem és a történetírás berkein, mint Nyugaton húsz évvel ezelőtt, azonban a trauma-elmélet reflexív megalapozása, majd érdemi bírálata – amely a nyugati diskurzust mindvégig jellemezte²⁹ – Magyarországon eközben elmaradt. Annak ellenére, hogy a 2000 idejekorán közölte Wulf Kansteiner *Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete* című írását, amely minden egyoldalúsága mellett is olyan fontos problémákra hívja fel a figyelmet, mint például:

„Amint egyre több traumakutató hagyta maga mögött azoknak a konkrét pszichológiai dinamizmusok vizsgálatát, amelyeket olyan történelmi események váltottak ki, mint a végső megoldás vagy a vietnámi háború, és amint egyre több kutató tette a traumát széles körben használt fogalmi eszközzé, úgy kezdtek megfelekedni a történeti pontosságról és arról a morális sajátosságról, melyet eredetileg maga a fogalom segített létrehozni. Saját sikereik eredményeképpen a traumakutatók vezető iskolái hajlamosak összekeverni a traumatikust és azt, ami nem az, a különlegest és a mindennapit, sőt akár elhomályosítják a szélsőséges erőszak áldozatai és elkövetői közötti alapvető különbséget.”³⁰

Egyszerűbben fogalmazva, úgy tűnik, hogy a témával foglalkozó magyar történészek többsége átvette a (kulturális) trauma igencsak problematikus fogalmát, és behelyettesítette a Trianon-jelenségbe. Nehezen rekonstruálható, hogy ezzel pusztán engedtek-e bizonyos, a társadalmi emlékezetet hordozó csoportoktól kiinduló nyomásnak, vagy maguk váltották ki emlékezetpolitikai eszközökkel e csoportok érzékenységét. Valamivel könnyebb feltérképeznünk, hol a helye Trianon társadalmi emlékezetének a mai magyar emlékezetpolitikában és miképp függ össze Trianon a holokauszttal.

²⁹ Lásd például a már idézett Friedlander, LaCapra és Roth köteteket, valamint Leys 2013.

³⁰ Kansteiner 2005. A legüditőbb és persze legvitriolosabb kritikát mégis Harald Weilnböck fogalmazta meg: Weilnböck 2007. Szintén (ön)kritikus hangon szólaltak meg a trauma-fogalom kiterjesztett használatáról az oral history szakértői, lásd Greenspan et al. 2014.

A „HELYZET”: TRIANON A MAI EMLÉKEZETPOLITIKÁBAN

Trianon társadalmi emlékezete, ahogy azt a különböző szociológiai és etnográfiai elemzések, felmérések és közvéleménykutatások mutatják,³¹ *amorf* és (ezért) végletesen kiszolgáltatott a mai történelempolitikának. Amorf, mert keverednek benne táj- és térképzetek³² és magatartásbeli hasonlóságok, tehát elsődlegesen – bár egy konkrét történelmi eseményre vonatkozik – *habitualis*:³³ olyan testi automatizmusokat hívhat elő, mint például „ismerősség” érzete és gyakorlatai a határon túli magyar területeken – az állomáson, a piacon, vagy éppen az üzletekben. Trianon kollektív emlékezete *emocionális* is: mindig magában hordja az elveszített otthonosság szomorúságát, és azt, ahogy ezt ma átéljük. Trianon emlékezete *narratív*, s amikor megszólal, elbeszélése mindig etnocentrikus és gyakran nem mentes az antiszemitizmustól. Továbbá Trianon kollektív emlékezete *antagonisztikus ellentéttel* terhes: etnocentrikus alapokon nem mesélhető el olyan változata, amely minden utódállamban, minden nemzeti és etnikai közösségben érvényes lehetne. Arra a kérdésre tehát, hogy mi történt „velünk”, az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáraival 1920-ban, nincs közös elbeszélésünk.³⁴

Végül, Trianon emlékezete *kulturális* (nem kommunikatív), ráadásul már a húszas években elnyerte máig használatos formáit és rítusait.³⁵ Ha tetszik, ekkor történt az első „traumatikus fordulat”, amelyben a megszemélyesített nemzeten esett „sebként”, sőt, „csonkolásként”, feldolgozhatatlan sérülésként jelent meg a területvesztés.³⁶ Mindazonáltal Trianon a személyes és családi emlékezetből 1945 után lassan kikopik, távoli legendává válik. Ez az emlékezet úgy őrződött meg közel száz éven át, hogy a magyar állam a két világháború közötti időszakban minden intézményes lehetőséget kiaknázva erőltette rá polgárait a saját gyász-verzióját és reváns-kultuszát. Számos példát lehet erre felhozni – feltetelezem, sok családnak vannak saját relikviái is ebből a korszakból. Én az egyik nagyanyám iratai között találtam rá erre a történelem munkafüzetre, melynek néhány lapját most közrebocsátom.

³¹ Csepeli 2014; Feischmidt 2014; Pataki 2010; Romsics 2006; Vásárhelyi 2007.

³² Vö. Keményfi 2007.

³³ A habitualis emlékezetéről így ír Paul Connerton: „Commemorative ceremonies prove to be commemorative only in so far as they are performative; performativity cannot be thought without a concept of habit; and habit cannot be thought without a notion of bodily automatisms.” Connerton 1989: 5. Vegyük észre, hogy ez nagyon hasonló ahhoz, amit Nora valódi emlékezetnek nevezett az előbb idézett részletben: „mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba”. Nora 1999.

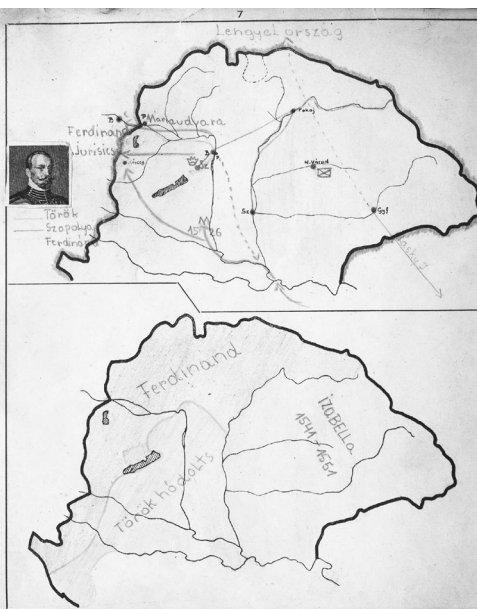
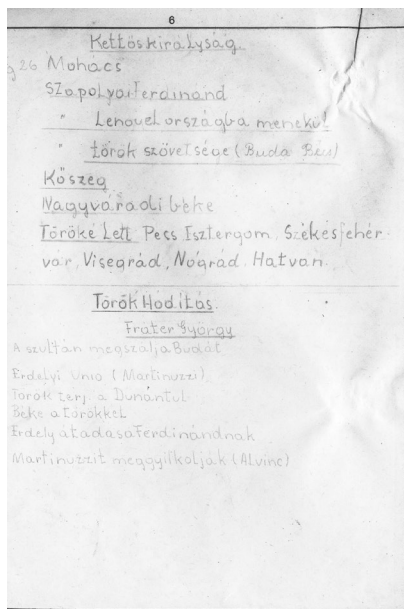
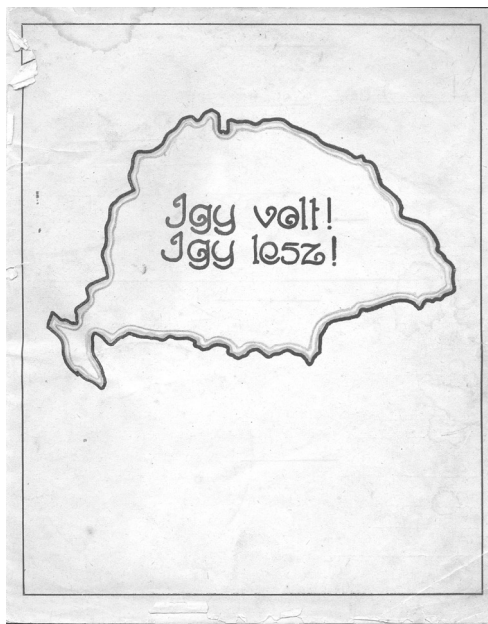
³⁴ Vö. Bárdi 2013; Egry 2013; Holec 2011; Michela–Vörös et al. 2013; Vörös 2013; Boia 2015.

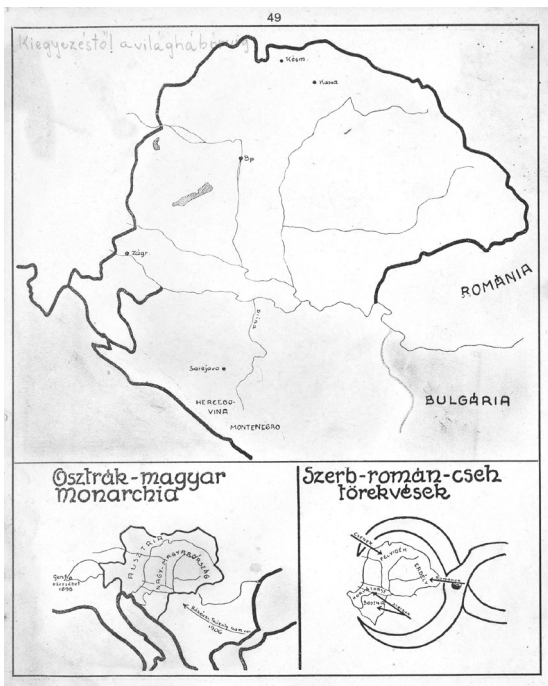
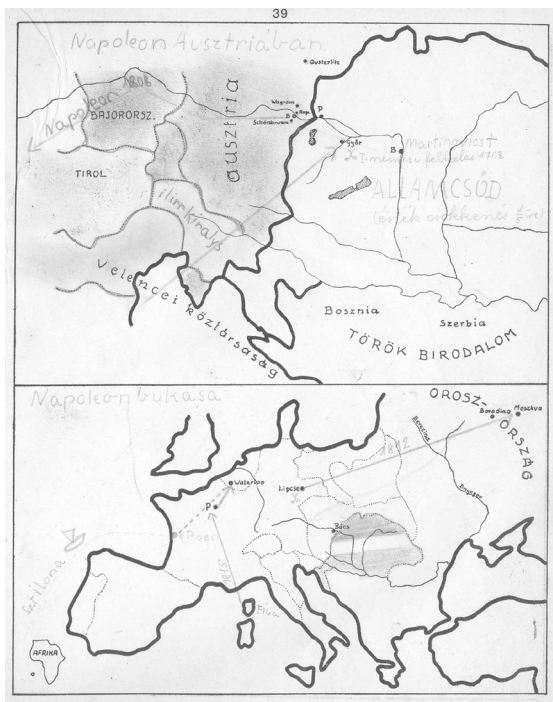
³⁵ Ablonczy 2010; Túrbcuz 2011; Zeidler 2002.

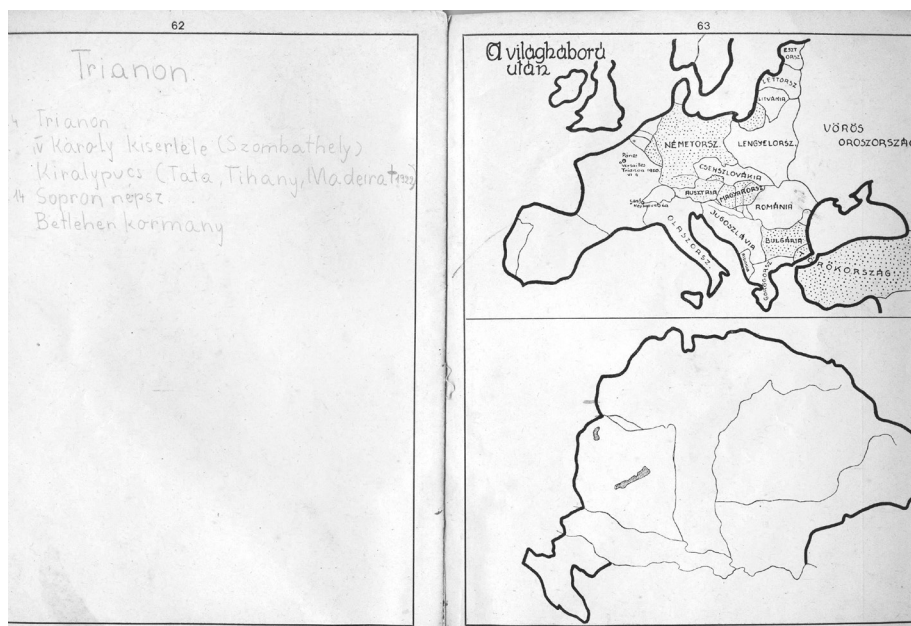
³⁶ Vö. Zeidler 2002; György 2013.

ELSŐ SZEMELVÉNY: EGY TÁRGY

Tudom, e tárgy meglehetősen személyes, ám a családi emlékezetek már csak ilyenek, s én most éppen azt próbálom bemutatni, milyen emléktöredékek őrződhetnek meg Trianonról a családi legendáriumokban. Másfelől mégsem az, hiszen polgári iskolai tananyagról van szó, a munkafüzetet egy egész nemzedék vette kézbe és tanult belőle történelmet.

A Trianon-érzés bevésésének számos mozzanatát nyomon követhetjük e kis füzetben. Nem csupán a plakatív címlap szlogenje írja elő az országvesztés egyszerű és kizárólagos értelmezését, hanem különös figyelmet érdemel az előrenyomatott térkép, amely minden történelmi korszakra visszavetítve létrehozza a diákokban az „örök” Magyarország térképzetét. A dekoratív elemek is a Trianon-topográfiát rögzítik: a nemzeti színekkel körberajzolt térkép, a nemzeti színekkel kisatírozott országkép, a feltehetően diktált értelmezések mind-mind egy határozott olvasat kognitív és narratív megteremtését szolgálják. Mindezt a helytörténet nem ellensúlyozza – az üres lapok azt sejtetik, helytörténet-oktatás az adott siklói iskolában nem folyt ebben az évben.³⁷ Nagyanyám nekünk, az unokáknak Trianonról egyáltalán nem beszélt.³⁸

³⁷ Nem tudom persze kizárni, hogy nagyanyám nem betegeskedett-e épp néhány napot ebben a tanévben, mint ahogy azt sem, hogy esetleg nem különösebben lelkesedett a helytörténeti ismeretek iránt, azt azonban nehezen tudom elképzelni, hogy saját szándékából nem töltötte ki a helytörténeti részeket: az 1917-ben a Székelyföldről Baranyába nősült tanító lánya ilyesmit egyáltalán nem is tehetett volna.

³⁸ A történetéből annyit tudtam ezzel kapcsolatban – már csak a halála után – rekonstruálni, hogy dédapám az I. világháború alatt, 21 évesen nem csak tanítói állást kapott, de később a helyi Hangya Szövetkezet alapítása körül is bábáskodott. A családi iratokból úgy sejttem, gyorsan beilleszkedett a helyi közéletbe, fiát a budapesti, majd a bécsi Közgazdasági Egyetemre, lányait gimnáziumba iratta, szőlészkedett-borászkodott, tarokkozott a patikussal, a lelkésszel és az orvossal, s ha egy szerencsétlen baleset következettében nem halt volna meg 1941-ben, meglehetősen katonaként lelkesen indult volna Észak-Erdélyt visszacsatolni. Hogy a többibe ne is gondoljunk bele...

A II. világháborút követően tabu volt az egykori elcsatolásokat szóba hozni,³⁹ mindazonáltal az első, a nemzeti identitás feltárására irányuló felmérések vagy kérdőíves lekérdezések azt mutatják, hogy mind a határon túli magyarság, mind Trianon – dacára a sok évtizedes tabusításnak – fontos helyet foglalt el a kollektív emlékezetben.⁴⁰ A nyilvánosságban a romániai falurombolással és a bős-nagy-marososi beruházással szembeni tiltakozások idején válik láthatóvá ez az emlékezet, főként a kisebbségben élő magyarokkal való szolidaritás képében, azaz a *restaurációs nosztalgia* helyét felváltja a *reflexív nosztalgia*,⁴¹ amely, ha rövid időre is, de egy progresszív társadalmi emlékezettel jár kéz a kézben. A rendszerváltás után két politikai párt, az MDF és a MIÉP programjában tűnik fel ismét, ahol már a két világháború közötti revizionista propaganda egyes elemeinek újrahasznosítására is felfigyelhetünk.⁴² Ekkor rögzül állandó toposzként, immár restaurációs nosztalgia formájában a szélsőjobbos, nacionalista szubkultúrában és mérsékeltbb formáiban a 2000-es évektől beszivárog a köztörténelem főáramába is. Az elmúlt másfél évtizedben – részben a Trianon-nosztalgia hatására, részben annak „korrigálására” – számos könyv született a témában. Ezek a Trianonról szóló történeti tudást árnyalják ugyan, azonban – talán épp a hosszú csend miatt – maguk is gyakran a két világháború közötti etnocentrikus hangon szólalnak meg. Ez az új történeti tudás – néhány üdítő kivételtől eltekintve – *szokatlanul avított*.⁴³ Talán ebből is fakad, hogy a 2000-es évek végére Trianont immár *társadalmi vagy kulturális traumaként* azonosítja a széles közönség – politikai pártállásra, kulturális beállítódásra való tekintet nélkül.

Könnyebb lenne az értelmező helyzete, ha a Trianon-trauma fogalmának megalkotói deklarálták volna, hogy Jeffrey Alexander⁴⁴ vagy éppen a kilencvenes

³⁹ A külsőként észlelt tabu mellett pontosabb lenne, ha a belső tilalomfákról is beszélhetnénk, ezeket azonban még nem kutatta szisztematikusan senki. Így csak feltételezhető, hogy az I. után a II. világháború, és az 1938-at követően visszaszerzett területek elvesztése nem pusztán azért vált elhallgatott eseménnyé, mert a kommunista propaganda megtiltotta a Trianon-kultusz ápolását, hanem talán amiatt is, mert az új, kommunista értelmezési keretben felkínált „utolsó csatlós” tettes-szerepével a társadalom nagy többsége nem tudott azonosulni. A forszírozott felejtés – amely mellel az I. világháborút követő időszakot is átitatta – olyan progresszív jövőképpel társult, amely azt ígérte, hogy a „múltat el lehet törölni” és egy igazságosabb társadalmat lehet felépíteni. A marxista történetírás és történelemoktatás Trianon-képeiről lásd Somlai 2002; Balogh 2011; Turbucz 2014.

⁴⁰ Angelusz 1976; Csepeli 1985, 1987; Hunyady 1968; Lázár 1983; Szabó–Csepeli 1984.

⁴¹ Boym 2001.

⁴² Kovács–Tóth 1992.

⁴³ Távol álljon tőlem bármilyen sommás ítélet. 2010-es írásomban megpróbáltam több alternatívát, kutatói programot is felvázolni, amely a történeti elbeszélést „modernizálhatná” és kiszabaddíthatná a módszertani nacionalizmus béklyóiból (Kovács 2010).

⁴⁴ Alexander 2012. A sors igazságtalansága, hogy a kulturális trauma fogalmát Piotr Sztompka „találta fel”, mégis általában Alexander nevéhez kötik. Vö. Sztompka 2000. Alexander egyik tanulmánya (Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton) végre magyarul is megjelent, lásd Alexander 2014.

években szárnyra kapó *traumaelméletek*⁴⁵ nyomdokait követik.⁴⁶ Alexander ugyanis a traumát eredeti, pszichológiai jelentéstartományából kiszakítva azt állítja, hogy a „kulturális trauma dráma” (*cultural trauma drama*) egy olyan társadalmi folyamat, amely sem azt nem feltételezi, hogy a mai „traumatizált” közösség tagjai valaha is szenvedtek, sem azt, hogy a nagyobb közösség (jelen esetben a nemzet) veszíti el stabilitását (ennyiben a trauma nem rokon az olyan klasszikus szociológiai fogalmakkal, mint például a társadalmi deviancia, a válság, a dezintegráció stb.). A kulturális trauma drámának nem feltétele a megtapasztalt szenvedés sem. Alexander mindössze annyit állít, hogy akkor beszélhetünk kulturális trauma drámáról, amikor egy csoport saját áldozati pozíciójának elismeréséért új értelmezést kényszerít ki egy múltbeli eseményről, s ha ezt sikeresen teszi, ezzel akár növelheti a társadalom belső kohézióját is (amennyiben a társadalom szélesebb rétegei hajlandók osztozni a traumatizált közösség szenvedéstörténetében). Ez az elmélet újabban nagyon népszerű a hazai szociológiában, azonban nem szivárgott be a történetírásba – így én sem időzöm tovább kritikai bemutatásánál. A helyzet azonban az, hogy amennyire a már idézett írásokból is kivehető, a magyar történészek a traumát általában klasszikus szociálpszichológiai értelemben használják: olyan társadalmi konstrukciónak tekintik, amely megélt tapasztalatokon alapul. Azt kell tehát szemügyre vennünk, hogy mi Trianon traumatikus tapasztalata és mennyiben terjeszthető ki a magyar nemzeti közösségre.

KÍSÉRLET A TRAUMA-PARADIGMA ELLENŐRZÉSÉRE: TRIANON MINT TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT

Irányítsuk tehát figyelmünket a *kortársak* („szemtanúk”) 1920–1945 közötti *tapasztalataira*. Az talán könnyen belátható, hogy a mai „trianonozás” nem a kortárs magyar állampolgárok I. világháborús *tapasztalatából* táplálkozik, hiszen a világháború lezárulása és a békeszerződés inkább csak a Magyar Birodalom területén egyébként kisebbségben élő magyar népesség számára lehetett jelentős megrázkódtatás, s tagjai számára is különböző mértékben. Ezzel egyidejűleg szlovákok, románok, szerbek, horvátok stb. milliói örültek (ha nem is felhőtlenül és nem is hosszan), hogy a magyarok rovására végre önálló államiságra tettek szert, hogy megszűnt az őket sújtó diszkrimináció, hogy mobilitásuk felgyorsult, politikai képviselőik lehetőségei megsokszorozódtak. Amit ma Trianon-érzésnek nevezhetünk, az elsősorban a „csonkaország” két világháború

⁴⁵ Ezekről jó magyar nyelvű összefoglalót ad Takács 2011.

⁴⁶ Dacára a Gerő–Romsics-vitában elfoglalt pozíciójának, új könyvében nem ír mást György Péter sem, aki 1920-at „Stunde null”-nak nevezi (127), majd „radikálisan megváltozó tapasztalatokról” (128) beszél, bár ezeket aztán később, némileg önellentmondásosan, a következőképp árnyalja: „Ugyanaz tűnt tehát rettenetesnek, mint ami egyben visszahozhatatlannak. Ugyanaz a korszak lesz nosztalgia tárgya, amelyet 1920-ban egyben a történelmi tévedés forrásának is láttak.” (György 2013.)

közötti magyar népességének kollektív emlékezete (e csoporton belül azonban szinte tényleg mindegy, hogy jobb- vagy baloldali orientációjú, zsidó vagy nem zsidó emberekről beszélünk).⁴⁷ Ráadásul a nemzetépítő politika hazai sajátosságaiából következően elsősorban a *középosztály érzésvilágáról*⁴⁸ van szó, amely a szervezett munkásságon keresztül valamennyire elérte az alsóbb társadalmi csoportokat is, de már akkor sem érintette meg feltétlenül a szegényebb, iskolázatlanabb rétegeket.⁴⁹

Helyesebb úgy fogalmazni, hogy ebben a *restaurációs nosztalgiában*, gyász- és revánskultúrában *szublimálódott* az I. világháború félmillió magyar hősi halottjának, nyolcszáz ezer hadifoglyának és másfél millió hadi sebesültjének a borzalma – s vele mindaz a társadalmi trauma, mely az addig elképzelhetetlen kiterjedésű erőszak, az éhezés és a spanyolnátha pusztításának megtapasztalásából származott és szinte *egyetlen családot* sem került el. Volt tehát olyan traumatikus tapasztalat, amely osztársadalmi mértékben hathatott, az azonban az I. világháború „univerzumában” keletkezett.

MÁSODIK SZEMELVÉNY: EGY LEVÉL

Hadd tegyek ismét egy kitérőt, hogy az I. világháború apropóján beszéljek a tapasztalat, a személyes emlékezet és az emlékezetpolitika szoros kapcsolatáról egy különösen kiélezett politikai helyzetben, jelesül az 1956-os forradalom leverését követően. A forrás, melyet véletlenül, „a szemétkben” találtam, egy fiatal tanár 1957-es peranyagából került elő. A férfit azért állították bíróság elé 1957-ben, mert a forradalom idején kezdeményezte, hogy iskolája igazgatóját demokratikus úton válasszák újra. A perben többiek között azzal vádolták, hogy „apja főhadnagy volt mégpedig vkf [sic!]”. E vád tisztázására kapta az apától 1957 nyarán az alábbi levelet, amit anonimizálva adok közre:

⁴⁷ Kovács 2004.

⁴⁸ A középosztály érzésvilágát elsősorban az értelmiségen keresztül ragadhatjuk meg. Lásd erről legutóbb György Péter pártostól sem mentes, de megragadó elemzését (György 2013, különösen az 5. és 6. fejezet).

⁴⁹ Ahogy Szabó Miklós egy régi publicisztikájában fanyar humorral fogalmazott: „Túlzás volna ugyan azt vélni, hogy akkor, 1920–1922 táján minden magyar legfontosabb gondja a békeszerződés volt, viszont a béke kérdésében lényegében egységes álláspont uralkodott. A hazai »földműves szegénység«, a »hárommillió koldus« csak a két forradalom felborult viszonyai között vált a politikai cselekvés alanyává, konszolidált időben nemigen gondolt politikai dolgokkal. Ha Trianonról véleményét kérdezte volna valamely archaikus közvélemény-kutató, és a megye és a kakastoll árnyékában ezt a véleményt ki is merte volna mondani, akkor ez valahogy úgy hangzott volna, hogy engem az érdekel, hogy éhen ne haljak, és nem az, hogy az urak visszakapják-e kincses Kolozsvárt.” (Szabó 1996.)

Kedves Fiam!

Az ellened indított fegyelmi eljárás komolyra fordulása arra indít, hogy írásba foglaljam, amit neked a

járési párttitkárral folytatott beszélgetésed ismertetésére magamról elmondottam. Teszem ezt kizárólag azért, hogy ha újból kifogást emelnének ellened származásod miatt, adataimat megfelelően felhasználhassad.

"Apja főhadnagy volt mégpedig vkf." hangzott el terhelő kitételként a járési párttitkár részéről, - ha jól emlékszem -, amidőn előtte a vádak nagyrésze alól magadat már tisztáztad. Ezek szerint ha a vádak meg is dülnek fenáll még az "eredendő bűn". Tehet arról a párttitkár, hogy apja nem volt katonatiszt, ugyebár nem? Legfeljebb sajnálhatja, mert....

Hogy egészen az elején kezdjem "nagyszerű" pályafutásom ismertetését, soha eszemágában sem járt, hogy én katonatiszt legyek szerettem volna lenni, - ez volt szívem vágya. Jött azonban az 1914-es világháború a vágyaim dugába dőltek.

Az orosz harctérről Asiagó-tól jöttem haza az összeomláskor az ezredemhez Munkácsra. 1918. végén hadnagy voltam és 1 éves. /: 189 -ben születtem :/ A háború után 1918. decemberében és 1919. elején határszolgálatot teljesítettem a vereckei szorcsnál az ukránok betolakodásának megállítására. Később amidőn a honvédség, helyesebben a munkácsi helyőrség vörös katonasággá alakult át én is vörös katona lettem és egy különítmény vezetőjeként akadályoztam a cseheknek Unvártól keleti irányban való továbbé előnyomulását. Miután az ideiglenes demarkációs vonal rögzítésére a cseh csapatokkal megállapodás történt, az időközben Mármarosból benyomuló román csapatok ellen rendeltettem ki, Dolha irányába. Feladatomat nem teljesíthettem, mert a románok tőlem messze délre vonultak Beregszász felé. Tehát bevonultam Munkácsra, hol ellenforradalmat találtam, már befejezett állapotban. Nem csatlakoztam.

- 2 -

Az ellenforradalmat Pestről érkezett csapatok szétverték és az ellenforradalmárokat elfogták. Közben a románok közeledtek. A népbiztosság engem bizott meg Munkács katonai kiűritésével. Ezt végrehajtottam. A katonai felszerelést és anyagot Sátoralja-ujhelyre szállítottam, - a katonákat személyesen Királyhelmece-re vezettem, az ott állomásozó vörös dandárparancsnoksághoz. Ott ezekből /: zömmel volt küldöncök, szakácsok, lovászok, raktári beosztottak /: egy századot alakítottam és a továbbiakban parancsnokuként végigcsináltam velük az egész vörös háborút. Kezdve mindjárt máshnap a tiszasalamoni nagy pánikkal, melynek következményeként a vörös hadsereg é.keleti csoportja teljezen széjjelszűllött és széjjelfutott /: itt utóvéd szerepét láttam el századdal /:, és folytatva a csehek elleni előnyomulással, melynek során Ónodtól Rozsnyóig vertük a csehet és nem rajtunk mulott, hogy egészen ki nem vertük, - majd a románok ellen Szolnoktól Püspökladányig, hennan - szándékos félrevezetés folytán - csak nehezen tudtam századomat a Tiszán át visszavezetni s még ugy is fogságba estem, századdal együtt. Fogságomból való kiszabadulásom után az "Angol élelmezési örkülönitmény"-hez osztottak be, melynek feladata egyelőre Budapest élelmezése volt, oly formán, hogy a Dunántulon ösz-szegűjtött élelmiszert szállítottuk Pestre, később a nemzetközi Dunafőrség alakult volna ki belőle. A különitményt 1920. márciusában feloszlatták s engem csapathoz Szekszárdra helyeztek. Ott az első szemlén a körletparancsnok tábornoknak adott feleletem miatt azonnali hatállyal Hajmáskérre vezényeltek átképzésre "mint olyan tisz-tet, akin a forradalom hatása meglátszik". Itt meg kell jegyez-nem, hogy majdnem igaza volt a járási párttitkásnak, amikor azt mondta, hogy "...mégpedig vkf." Ugyanis az anyyiak által irigylet akkori tiszti fizetésből nem futotta új sapkára és én ugyanazt a fekete sapkát hordtam talán Szerednyétől /: Ungvár és Munkács között /:

- 3 -

Hajmáskérig, minék következében egész szürkésfehérre fakult e így mindenki vezérkarinak nézett, mert a régi /: még mikor közös is volt :/ hadseregben világos szürke volt a vk. sapka színe. A szerbek kivonulása után Pécsre kerültem és itt szolgáltam mint árkász tiszt, helyesebben csak télen itt, mert nyáron vizikiképzésen mindig Baján voltunk. 1922-ben lettem főhadnagy és 1926-ban tehát 2 éves koromban megváltam a katonaságtól. "Rokkant népfelkelői segédszolgálatra is alkalmatlan" minősítéssel bocsátottak el. Katonai pályafutásom megszakításához hozzájárult az is, hogy házasságomat nem engedélyezték. - Te 192 -ban születélt, tehát míg én igazán katona voltam a világon sem voltál! 192 -től a mesterséggel foglalkoztam és emellett a későbbi családi szaporulatok miatt tiszteletdíjas állást is kénytelen voltam vállalni. - A második világháborus mozgósításkor katonai szolgálatra behívtak és 1942. jan. 1-ével visszaténylegesítették és egyben századosá neveztek ki.

A századosá kinevezés illetékes volt, mert kinevezésem előtt hagytam ott 192 -ban a katonaságot. Irodai beosztásom volt most a hdt. parancsnokságnál 1944. augusztus végéig, amikor harctéri beosztást kaptam. E beosztásomból 1945. május -án érkeztem vissza és szolgálatoit teljesítettem 1946. -ig, amidőn nyugdíjaztak.

Díshéjban, a pusztá adatok felsorolásával irtam le katonai multamat, érdemeimet nem soroltam fel, mert ilyenek nem is voltak; ezt bizonyítja az a tény, hogy kitüntetéset nem kaptam. Lényeg az a meggyőződés, hogy mindenkor tisztességgel becsülettel teljesítettem kötelességemet és ezért katonai multam miatt nem érhet soha senki részérl szemrehányás és fiaimat nem terheli "áteredő bűn".

Katonai szolgálatoit adataim egyébként a kiegészítő parancsnokság

- 4 -

örizetében levő anyakönyvi lapomból ellenőrizhetők. Természetesen még szűkebb mértékben mint ahogy itt leírtam pl: ...től ...ig század pk. a vörös hadseregben stb.

Felmerülhet itt még egy kérdés, hogy szolgálati ténykedéseim alapján miért nem igyekeztem továbbszolgálni a jelenlegi honvédségben. Erre azt felelhetem, hogy megelégteltem a katonai szolgálatot és mint leírásom elején említettem sohse volt vágyam katonának lenni. Polgári vonalon szívesen elhelyezkedtem volna, de ezirányú kísérleteim során katonatiszt voltom miatt olyan előítélettel találtam magam szemben, hogy felhagytam a próbálkozással és megmaradtam a nem sok jövedelmet adó

Lehet , hogy hatásosabban leírhattam volna demokratikus magatartásomat, de szükségtelennek tartok minden hatásvadászatot, mert úgy gondolom, hogy a felsorolt pusztá tények is elegendőek ahhoz, hogy ne tartsanak népellenes elemnek és fiamat ne tartsák származása miatt "demokratikus nevelésre alkalmatlannak".

Szeretettel ölellek

1957.

-én

Apád

/: Itt folytatom még soraim elején a járási párttitkárnak mondottakat :/ ... mint tiszt esetleg többet tehetett volna a magyar nép érdekében mint munkás, paraszt vagy egyéb foglalkozás mellett. --

Nem nehéz elképzelni azt az emlékezetpolitikai szituációt, amelyben egy fiú tetteit apja katonai múltja – „áteredő bűne” – súlyosbíthatja, ráadásul éppen az 56-os forradalmat követő megtorlások idején. Mégis, az I. világháború, kivált az 1918-as és az 1919-es események különösen pontosan adatoltak ebben a levélben: az apa az asiagói harctértől az összeomláson, majd a Vörös Hadseregbe való belépésén át egészen a Tanácsköztársaság leveréséig, végül a szerbek kivonulásáig minden lényeges mozzanatot, ha szűkszavúan is, de megemlíti. Mindazonáltal ezek még 35 év után sem állnak össze elbeszéléssé – szinte csak a határok, csapatok, rezsimok, forradalmak és ellenforradalmak szüntelen mozgása és az eseményekkel való sodródás vehető ki belőle. Trianon, a szülőföld elvesztése szóba sem kerül. Még beszédesebb azonban, ahogy az apa II. világháborúbeli részvételéről vall a fiának (és vádlóinak). Erről az 1957-es perspektívából nézve igazán veszélyes időszakról csupán annyit tudunk meg, hogy az apát 1942-ben századossá nevezik ki

és 1944 augusztusában küldik a harctérre, hogy hová és ott milyen feladatot kap, arról semmit... Sodrás és rejtőzködés – a kor emlékezetpolitikai ukázai szerint.

Mára az I. világháború csaknem kiesett az aktív emlékezetkultúránkból (bár ebből a szempontból ígéretes a centenárium kapcsán éledező bemutatása mind a kiállításokon, mind az emlékprogramokban, illetve a téma iránt új érzékenységet mutató történetírásban), azonban fontos tudni, hogy akkor, amikor a Trianon-kultusz megszületett, még szorosán összefüggött a kettő. Az az *anómias* állapot (az I. világháború hatalmas veszteségei együtt jártak a társadalom szerkezeti átalakulásával, különösen a középosztályok esetében⁵⁰), amelybe a Nagy Háború egész társadalmakat sodort, kezelhetetlen volt mind társadalomlélektani, mind szociálpolitikai értelemben.⁵¹

Már 1917-ben belügyminiszteri rendelet írta elő, hogy minden településen állíttassék hősi emlékmű, majd 1925-től a Hősi Emlékművek Bíráló Bizottsága ellenőrizte a központi, revizionista mondanivaló megvalósulását. Ahogy Pótó János fogalmazott: „látszólag csupán az I. világháború halottainak, valójában – feliratukban kimondva vagy csak szimbolikusan jelezve – »az ezeréves határokért« elhunytaknak állítottak emléket. [...] Az I. világháborús hősi emlékművek tehát kegyeleti jellegükön túl a Horthy-korszak politikai irredentizmusának kimondott vagy látens hirdetői is voltak.”⁵² Míg a minden kis faluban megtalálható hősi emlékművek az irredenta üzenetet csak közvetett formában hordozták, illetve a halottak neveinek bevésésével valamennyi lehetőséget kínáltak a személyes gyászra és emlékezésre is, a budapesti emlékművek már közvetlenül a revízióról szóltak.

A korábban tapasztalt nemzeti gyászok hősi kereteit az emberi pusztulás és a területvesztés nagysága miatt az *áldozati elbeszélés* váltotta fel.⁵³ Visszatekintve nincs abban semmi különös, hogy a minden család életét tragikusan érintő Nagy Háború veszteségei fölött ült tor végül a Trianon-metafora, s ezzel a revánsvágy kiéléséhez is vezetett, mindazonáltal fontos észrevenni, hogy Trianon az I. világháború totalitásában nyerte el egykori értelmét. S bár az 1920 után született szuverén Magyarország előtt egy demokratikus és befogadó nemzet építésének a lehetősége is megnyílt, a régi-új elit nem ezt az utat választotta. A Trianon-kultusz ugyanis nem csak azzal a társadalomlélektani haszonnal járt, hogy formába öntötte és nacionalizálta az I. világháború összes szenvedését, hanem azzal a praktikus eredménnyel is, hogy segített konzerválni a háború előtti hatalmi és politikai viszonyokat.

Miközben a két világháború között a „csonkaországban” olajozottan működött a revizionista propaganda gépezete, az elcsatolt területeken maradt magyar

⁵⁰ Komárom kettészakítása például jelentősen kihatott a két város és a környező régió társadalom- és foglalkozás-szerkezetére és nagyban szűkítette a házaspiacot is. Vö. Kovács 2011a, 2011b.

⁵¹ Az I. világháború társadalomtörténeti tanulmányozása Magyarországon még gyerekcipőben jár. Az a néhány kutatás, amit ismerünk, mindazonáltal megerősíti fenti állításaimat. Vö. Bihari 2008; Gyáni 2010; Papp 2014; Szabó 2009.

⁵² Pótó 2001: 240.

⁵³ Vö. Balogh 2013.

közösségeknek azzal a gyökeresen új helyzettel kellett megbírkózniuk, hogy az a magyar etnicista politika, melyet 1914-ig magától értetődőnek vettek, immár román, szerb, horvát vagy éppen szlovák színekben fordul ellenük, sőt, hasonló praktikákkal próbálja kordában tartani a magyar nyelvhasználat és politikai artikuláció lehetőségeit, mint ahogy azt korábban a Magyar Királyság tette a kisebbségeivel. És ehhez nekik az a szelep sem állt rendelkezésükre, hogy csalódottságukat – mint az „anyaországiak” – a reváns vágyában nyíltan kifejezhessék. Épp ellenkezőleg: most az új nemzetállamok vettek rajtuk revánsot. Ahogy a „csonkaország” az I. világháborúnak és a birodalom összeomlásának személyes tragédiáját és gyászát, úgy az új nemzetállamok a revizionizmus gondolatát zárták ki a közbeszédből. Ez a kortársak számára nyugtalanító és ellentmondásos lehetett – még akkor is, ha az 1910 után született nemzedékek már ebben a világban szocializálódtak.⁵⁴

Trianon tapasztalatától elválaszthatatlan az *antiszemitizmus* és a *magyar soá* megtapasztalása is. A visszacsatolásokkal egyidejűleg a régi-új területeken is érvénybe léptek az ún. zsidótörvények, amelyek a kisebbségi magyar közösségeket másképp érintették, mint az anyaországiakat. A „magyarajkú” zsidóság különösen a nagyobb városokban vált a két évtizednyi kisebbségi magyar politika fontos szereplőjévé. Ráadásul az anyaországot 1920 óta egységben tartó *antiszemitizmus* (amely a háború elvesztésében és magában a trianoni békeszerződésben is bűnbaknak tette meg a hazai zsidóságot) az elcsatolt területek magyarságában kevésbé vert gyökeret. Ezt az antiszemitizmust a kisebbségben élő magyaroknak 1938 után újra kellett tanulniuk. Sem a társadalmi emlékezetben, sem a történetírásban mindmáig nem kristályosodott ki az az összefüggés – noha a kortársak valódi tapasztalata kellett legyen –, hogy a revánsvágy beteljesülése kíméletlenül *együtt járt* a zsidóüldözésekkel, majd a deportálásokkal és a vidéki zsidóság halálba küldésével. A bűnbakképzési vízió, amely 1919-ben keletkezett, 1944–45-ben, a magyar vidéki zsidóság csaknem teljes elpusztításával teljesedett be. Így a kisebbségi sorban élő magyarság felelőssége, ha lehet, még nagyobb kellett volna legyen, mint az anyaországié: olyan zsidó közösségeket hagyott egy pillanat alatt jogaitól, vagyonától, majd életétől megfosztatni, melyek nemrégiben még testvérei voltak a magyar kisebbségi sorsban.

Összegezve tehát: az a feltevésem, hogy a Trianon-kultuszban nem csupán a területvesztés szublimálódott, hanem az I. világháború összes sebe, szenvedése és gyásza. Azt próbáltam bemutatni, hogy e kultusznak már a kezdetektől immanens része volt az entocentrizmus (és az antiszemitizmus), ezért Trianon történetírása és társadalmi emlékezete elválaszthatatlan a magyar nacionalizmus

⁵⁴ Ezek a különbségek a visszacsatolásokkor váltak igazán láthatóvá. Vö. A. Sajti 1987; Ablonczy 2011; Simon 2014. Minden erényük ellenére sajnos e könyvek is megmaradnak a hagyományos etnicista keretben, amikor a visszacsatolt felvidéki, délvidéki és észak-erdélyi társadalmat próbálják bemutatni. Az államközi viszonyokat ugyan „egyenlő távolságból” vizsgálta, az interetnikus kapcsolatokra azonban Holly Case sem volt tekintettel könyvében (Case 2009). Annyanban mindegyik kísérlet hasonló, hogy a zsidóság 1920 utáni történetét, majd a visszacsatolt területeken szempillantás alatt lezajló jogfosztásokat, s végül a deportálásokat csak nehezen tudja az elbeszélés „nemzeti” keretei között tárgyalni.

és a holokauszt történetétől, ám a „traumatikus fordulat” éppen erre az elválasztásra törekszik. Ha a mai trauma-felfogás alapján Trianon kizárólagos szerepet tölt be a magyar társadalmi emlékezetben, mellyel a holokauszt nem versenyezhet, akkor az újraéleszti a két világháború közötti revánsvágyat és visszazár abba a módszertani nacionalizmusba, amely nemcsak a társadalom-, de a politikatörténeti folyamatok megértését is hátráltatja. Egyúttal, mintha a történészvitának egyik pozitív hozadékeként artikulálódott volna e veszély jelentősége, komoly zavart okozva a korábbi etnocentrikus kánonban. Hisz hiába mondja valaki, hogy Trianon és a holokauszt szorosan összefüggő, tragikus összetevői a magyar nemzetépítésnek, ha a következő mondatában már azt hangsúlyozza, hogy Trianon traumája máig kihat ránk. A „traumatikus fordulat” tétje, hogy az áldozati csoportokat valóban tudja-e definiálni, s képes-e aztán ebből egy, az áldozatokkal való szolidaritáson alapuló, de a történelmi tényekbe ágyazott – s így a tettesek és a tétlen szemlélők egykori felelősségét is tisztázó – progresszív, a mai társadalmat integrálni képes elbeszélést közösen létrehozni mind a történetírásban, mind a történelempolitika csatamezején. A trauma eredeti fogalmához ugyanis a gyász és a gyógyulás is hozzátartozik.

Két szemelvényemmel azt próbáltam szemléltetni, hogy a személyes emlékezet mindig az adott történelempolitikai erőterben talál formára, a személyes szenvedés tapasztalatai másképpen nem artikulálhatók társadalmilag sikeresen. Trianon személyes tapasztalatai, mint állítom, heterogének és nem feltétlenül traumatikusak, a Trianon-gyászban megjelenő áldozati elbeszélés azonban valós szenvedéseket szívhat magába: jelesül az I. világháború borzalmaival, melyeket ezzel el is takar.

EPILOGUS

1918 őszén, nem sokkal az őszirózsás forradalom győzelme után éppen Budapesten tartották az 5. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszust. A pszichoanalízis összes, ma már klasszikusnak számító mestere Freudtól Ferenciig részt vett az eseményen. A konferencia témája a háborús neurózis volt.⁵⁵ Mellesleg, a Horthy-rendszer első lépései közé tartozott a pszichoanalízis diszkvalifikálása és kiüldözése az orvosi intézményrendszerből.

A *shell shock*, a háborús neurózis – mai fogalmainkat használva a *post traumatic stress disorder* (PTSD) – mint alapvető tudományos magyarázat a háborús tapasztalatok elszenvedésére és az azokból fakadó traumára, már az I. világháború első véres csatái óta benne volt tehát a levegőben. Mégis közel 60 évet kellett várni, míg végül a vietnami veteránok a PTSD-t orvosilag és társadalombiztosítási szempontból is elismertették – ez sem az I. és a II. világháború testi és mentális sérültjeinek, sem a holokauszt túlélőinek nem sikerülhetett...

⁵⁵ Freud–Ferenci–Abraham–Simmel–Jones 1919; Erős–Kapás–Kiss 1988; Erős 2014.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A. Sajti Enikő 1987: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth, Budapest.
- Ablonczy Balázs 2010: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Ablonczy Balázs 2011: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Alexander, Jeffrey C. 2012: *Trauma: A Social Theory*. Polity Press, Cambridge.
- Alexander, Jeffrey C. 2014: Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 66–147.
- Angelusz Róbert 1976: A lakosság ismeretei a történelemről. *Rádió és Televízió Szemle* 1. 105–109.
- Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum, Budapest.
- Balogh László Levente 2013: A Trianon-emlékművek és az áldozatdiskurzus. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékeztelők kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 45–57.
- Balogh Róbert 2011: Trianon az általános iskolai tankönyvekben 1945–1988. In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből: A III. modern kori magyar történelmi PhD-konferencia tanulmányai*. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 281–288.
- Bárdi Nándor 2013: *Отthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. (Spectrum Hungarologicum 6.) University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Hungarian Studies. Jyväskylä–Pécs, Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátrországban. Középszintű, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Boia, Lucian 2015: *Vésztések és győztesek – Az első világháború újraértelmezése*. CSER Kiadó, Budapest.
- Bojtár Ende 2012: Antiszemita vagy-e? *ÉS* (LVI.) 30. 2012. július 27. (es.hu/bojtár_endre; antiszemita_vagy-e;2012-07-25.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Boros Géza 2003: Trianon köztéri revíziója 1990–2002. *Mozgó Világ* (29.) 2. 23–21.
- Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.
- Braun, Róbert 1994: The Holocaust and Problems of Historical Representation. *History and Theory* (33.) 2. 172–197.
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest.
- Case, Holly 2009: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford University Press, Stanford.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csepeli György 1985: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Közművelési Kiadó, Budapest.
- Csepeli György 1987: *Csoporttudat, nemzettudat*. Magvető, Budapest.
- Csepeli György 2014: *Nemzeti emlékezet, nemzeti felejtés. A Történelemtanárok Egylete által szervezett „Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban” című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata*. (tte. hu/media/pdf/nemzeti_emlekezet.pdf – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)

- Dénes Iván Zoltán 2014: Mesterelbeszélések. *Századok* (148.) 6. 1425–1464.
- Egry, Gábor 2013: Navigating the Straits. Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania after 1918. *The Hungarian Historical Review* (2.) 3. 449–476.
- Erős Ferenc – Kapás István – Kiss György 1988: Pszichoanalízis a hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 1. 142–148.
- Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem*. Józsoveg, Budapest.
- Erős Ferenc 2014: Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban. *Kaleidoscope* (5.) 8. 33–58.
- Feischmidt Margit 2014: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 51–81.
- Freud, Sigmund – Ferenczi, Sandor – Abraham, Karl – Simmel, Ernst – Jones, Ernest 1919: *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. (Diskussion gehalten auf dem V. Internationalen Psychoanalytischen Kongress in Budapest, 28. und 29. September 1918). Internationaler Psychoanalytischer Verlag (Psychoanalytische Bibliothek Nr. 1), Leipzig–Wien.
- Friedlander, Saul (ed.) 1992: *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Harvard University Press, Boston.
- Greenspan, Henry – Horowitz, Sara R. – Kovács, Éva – Lang, Berel – Laub, Dori – Waltzer, Kenneth – Wieviorka, Annette 2014: Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts. *Dapim* (28.) 3. 190–224.
- Gyáni Gábor 2006: Trauma, emlékezet, kultusz. *ÉS* (L.) 45. 2014. november 10. (regi.sofar.hu/hu/node/71308 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Gyáni Gábor 2007: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (3.) 3. 13–23.
- Gyáni Gábor 2010: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Gyáni Gábor: *Az elveszthető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 294–303.
- Gyáni Gábor 2012: Trianon versus holokauszt. *ÉS* (LVI.) 32. 2012. augusztus 10. (es.hu/gyani_gabor;trianon_versus_holokauszt;2012–08–09.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- György Péter 2012: Trianon és holokauszt – A múlt jövője. *ÉS* (LVI.) 34. 2012. augusztus 24. (es.hu/gyorgy_peter;trianon_es_holokauszt_8211;_a_mult_jovoje;2012–08–23.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- György Péter 2013: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Herman, Judith 2011: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér–NANE, Budapest.
- Holec, Roman 2011: Trianon rituals or considerations of some features of Hungarian historiography. *Historický časopis/Historical Journal (Issue Supplement)* 59. 25–48.
- Hunyady György 1976: A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. In: Vass Henrik (szerk.): *Történelem és tömegkommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 151–166.
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* (14.) 3. 142–157.

- Kansteiner, Wulf 2005: Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. *2000* 21. 1. (ketezer.hu/2005/01/egy-fogalmi-tevedes-szarmazastortenete/ – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Karsai László 2008: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár* (3.) 6. 91–104.
- Keményfi Róbert 2007: A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna háttere”. In: A. Gergely András – Papp Richárd: *A szakralitás arcai*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 179–199.
- Komoróczy Géza 2000: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Osiris, Budapest.
- Kovács Éva – Tóth István János 1992: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle* (1.) 1. 99–123.
- Kovács Éva 2004: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely.
- Kovács Éva 2010: Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes* (22.) 4. 47–56.
- Kovács Éva 2011a: A határ és a „házassági piac” Komáromban 1900–1940. In: Vajda Barnabás (szerk.): *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 59–94.
- Kovács Éva 2011b: Határváltó diskurzusok: Komárom (1918–22, 1938). In: Vajda Barnabás (szerk.): *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 95–129.
- Kovács Éva 2013: A nemzet einstandolása? Töprengések egy történészvita közben. *Café Babel* (20.) 72. 35–44.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.
- LaCapra, Dominick 2001: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Lázár Guy 1983: *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében 1968–1980*. Tanulmányok, beszámolók, jelentések 15. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 65–90.
- Laczó Ferenc 2011: The „Trianon” – Debate in the Hungarian left-liberal weekly *Élet és Irodalom*. In: *Forum Geschichtskulturen, Hungary*. Version: 1.0, (<http://www.imre-kerteszh-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=414&l=0> – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Leys, Ruth 2013: *Trauma: A Genealogy*. Chicago University Press, Chicago.
- Markó Anita 2014: „Totális trauma” – Závada Pál író. *Magyar Narancs* 2014. június 12.
- Michela, Miroslav – Vörös, László et al. 2013: *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: K politikám pamäti na Slovensku a v Madarsku*. Historický ústav SAV, Bratislava.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–157. (<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> – Utolsó letöltés: 2015. március 8.)
- Papp István 2014: A háború mint tapasztalat. A hátszág ábrázolása Veres Péter Számadás című visszaemlékezésében. *Hitel* (26.) 3. (hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/11-papp.pdf – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Patakí Ferenc 2010: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány* (171.) 7. (<http://www.matud.iif.hu/2010/07/01.htm> – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)

- Póto János 2001: Rendszerváltások és emlékművek. *Budapesti Negyed* (9.) 32–33. 219–244.
- Rácz Árpád é. n.: Egy „vita” története. *Rubicon online*. (rubicon.hu/magyar/oldalak/racz_arpad_egy_vita_tortenete/ – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Rigó, Máté 2012: A Hungarian version of the Historikerstreit? A summary of the Romics–Gerő debate among Hungarian historians. *Forum Geschichtskulturen, Hungary*. Version: 1.0 (imre-kerteszkolleg.uni-jena.de/index.php?id=415&l=0 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Romsics Gergely 2006: Trianon a Házban. A Trianon fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 35–52.
- Romsics Ignác 2012a: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2012b: Antiszemita vagyok-e? *ÉS* (LVI.) 31. 2012. augusztus 3. (es.hu/romsics_ignac;antiszemita_vagyok-e;2012-08-03.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Romsics Ignác 2012c: Trianon és a holokauszt. *Népszabadság* 2012. szeptember 2. (nol.hu/belfold/20120901-huszarodik_szazadi_traumaink-1329321 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Roth, Michael S. 2011: *Memory, Trauma, and History. Essays on Living with the Past*. Columbia University Press, New York.
- S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.) 2013: *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Simon Attila 2014: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Somlai Katalin 2002: Trianon a marxista történetírásban. *Limes* (16.) 2. 51–61.
- Szabó Dániel (szerk.) 2009: *Az első világháború*. Osiris, Budapest.
- Szabó Ildikó – Csepeli György 1984: *Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek gondolkodásában. Tanulmányok beszámolóik, jelentések*. 4. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Szabó Miklós 1996: Trianon és a nemzeti egység. *Beszélő* (4.) 18. (beszelo.c3.hu/epublish/2/231 – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Sztompka, Piotr 2000: Cultural Trauma. The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory* (3.) 4. 449–466.
- Takács Miklós 2011: A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria* 3–4. 36–51.
- Tompa Andrea 2013: *Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben*. Pesti Kalligram, Budapest.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest.
- Turbucz Dávid 2011: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Turbucz Dávid 2014: A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989). *Történelmi Szemle* (LVI.) 4. 663–688.
- Ungváry Krisztián 2012: Magyar sorsfordulók 1920–1989. *Magyar tudomány* (173.) 9. 1145–1147. (<http://www.matud.iif.hu/2012/09/18.htm> – Utolsó letöltés: 2015. március 13.)

- Vásárhelyi Mária 2007: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar gondolkodásban*. Kalligram, Pozsony.
- Vincze, Zsófia Kata 2014: Politics of Memory in Andrea Tompa's Novel Fejtől s lábtól ['Head to Feet']. *Hungarian Cultural Studies* 7. 110–126. (ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/145/197 – Utolsó letöltés: 2015. január 27.)
- Virágh Szabolcs 2011: Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ* (23.) 2. 161–170.
- Vörös, László 2013: How to Define a "Nation"? A Thing, a Group, or a Category? In: Hudek, Adam et al. (eds): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Institute of History, Slovak Academy of Sciences in Prodoma, Bratislava, 11–23.
- Weilnböck, Harald 2007: „Das Trauma muss dem Gedächtnis unverfügbar bleiben.” Trauma-Ontologie und anderer Miss-/Brauch von Traumakzepten in geisteswissenschaftlichen Diskursen. *Mittelweg* 16. 2. 2–64. (Angolul is elérhető a eurozine oldalán: eurozine.com/articles/2008–03–19-weilnbock-en.html – Utolsó letöltés: 2014. december 27.)
- Zahorán Csaba 2013: A trianoni labirintus. A Trianon-jelenség és okai a magyar közgondolkodásban. In: Szalai László (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 9–54.
- Závada Pál 2014: *Természetes fény*. Magvető, Budapest.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. (Regio Könyvek.) Teleki László Alapítvány, Budapest.